

SZEMLE

**Variationstypologie. Ein Sprachtypologisches Handbuch
der Europäischen Sprachen
in Geschichte und Gegenwart / Variation Typology.
A Typological Handbook of European Languages Past and Present**

Szerk. THORSTEN ROELCKE. Walter de Gruyter, Berlin—New York, 2003. 1047 lap

A fentiekből kitűnően is kétnyelvű kötet címében megjelenő, legalábbis nem szokványos „variációs tipológia” — avagy magyarul talán „változattipológia” — terminust a szerkesztői előszó a következőképpen világítja meg. A nyelvtipológia az összehasonlító nyelvtudomány azon része, amely csak szisztematikus szempontból vizsgálódik, és az egyes nyelveknek és nyelvcsoportoknak a genealógiai és areális szempontoktól független besorolására szolgál. Eközben a hangtaniakon kívül mindenekelőtt olyan grammatikai jelenségek állnak figyelme előterében, mint a nyelvtani kategóriák jelölése vagy a szórend és szintagmák sorrendje. (Kiegészítésül ide kívánczik persze — s ezt a recenzens teszi hozzá —, hogy a modern nyelvtipológia számára a nyelvek ilyenét osztályozása az egyáltalában vett emberi nyelv szerkezeti lehetőségeinek kutatását is jelenti, sőt, a tipológia univerzalizisztikus momentuma ma már lényegesebbnek is tűnik, mint a klasszifikációs beállítottság.) A tipológiai vizsgálatok keretében egyre inkább helyet kap az egyes nyelvek szisztematikus jellemzése — folytatja a szerkesztő. Az ilyen jellemzések azonban általában mintegy idealizált egységként kezelik az egyes nyelveket, és ezzel figyelmen kívül hagyják történeti és szinkrón variációikat, pedig ezek szinte mindig megfigyelhetők. (Példaként felsorolja a német nyelvtörténet különböző korszakait, a szinkrón nyelvjárási különbségeket, az irodalmi és a köznyelv, a szaknyelvek és egyéb nyelvváltozatok eltéréseit.) Ennek a kötetnek az a célja, hogy az egyes nyelveknek olyan nyelvtipológiai jellemzését adja, amely — a bevezető német nyelvű változata hozzáteszi: elsőként — teljes mértékben figyelembe veszi a nyelvek szinkrón és diakrón szempontból vett sokféleségét. (Itt a hangsúly valószínűleg a kétféle variabilitás ábrázolásának egyidejűségére esik, hiszen közismert, hogy például az angol vagy a francia nyelv történeti analitikussá — izolálóvá — válását az elmúlt két évszázad folyamán sokszor leírták már.) Az egyes nyelvek variációinak tipológiai megközelítése mind a variációnyelvészet, mind a tipológia számára hasznos lehet — így a gondolatmenet —, a változatnyelvészeti felismerések tipológiai értelmezése általában a nyelvi variációnak, különösen pedig az egyes nyelvek szerkezetének magasabb fokú szisztematikus megértését hozhatja magával, ezenkívül eddig nem lehetséges felismerésekre vezethet az egyes nyelvek és nyelvcsoportok rendszerszerű variabilitásának kutatásában. Kérdés persze — immár az olvasóé —, hogy ez a könyv végül is mennyit volt képes teljesíteni a maga elé tűzött programból.

A kötet csak európai nyelvekkel foglalkozik. Ennek egyik oka szerkesztője szerint a területi korlát, a másik annak a kérdésnek a központba állítása, mennyiben hasonlíthatók össze variabilitásuk tekintetében szomszédos és rokon nyelvek. Ily módon a munka alapot nyújt olyan tipológiai vállalkozások számára, amelyek Európa nyelveinek már genealógiai és areális vonatkozásait is figyelembe veszik, egyszersmind új változattipológiai szempontokat nyújt a kutatás számára. — Egyenkénti elemzésben a következő nyelvekről van szó a kötetben: I. nyugat- és észak-germán nyelvek: angol, német, holland, jiddis, norvég, izlandi, svéd, dán; II. kelta nyelvek: ír, walesi, breton, III. itáliai és román nyelvek: latin, olasz, szárd, francia, spanyol, katalán, portugál, román; IV. balti és szláv nyelvek: litván, lett, orosz, cseh és szlovák („dialektuskontinuum”-ként lényegében egy nyelvnek tekintve), lengyel, szlovén, horvát és szerb (ugyancsak „dialektuskontinuum”), bolgár; V. egyéb indoeurópai nyelvek: albán, ógörög, újgörög; VI. nem-indoeurópai nyelvek: baszk, finn, magyar, török. „Európa egyéb nyelveit, mint például a frízt, a rétorománt, az

ukránt, a szorbot, a makedónt, a máltait, az észtet, a karélt, a mordvint, a szamojédot, valamint egyes törökségi és kaukázusi nyelveket nem tudunk egyenként figyelembe venni” — teszi hozzá az kötet előszava. (VIII., ill. XI.)

Ezen a ponton a recenziens kénytelen fenntartásait hangoztatni. Először is a kiválogatás (pontosabban a be nem válogatás) logikáját nehéz átlátni: már a felsorolt nyelvekkel kapcsolatban is nehéz kikövetkeztetni valamiféle kritériumot, melynek alapján hátrányt szenvedtek a tárgyalattal szemben. A magam részéről az európai nyelveknek egy tipológiai célzatú összehasonlításában meghökkentőnek tartom például az észt nyelv mellőzését, mely a maga jól rekonstruálható történetében eklatáns példáját nyújtana az agglutináló jelleg már-már flektálóra váltásának — azaz egy olyan történeti tipológiai folyamatnak, amely ugyan hipotetizálható, de nem adathozható az indoeurópai nyelvek őstörténete tekintetében —, ráadásul az észt (egyébként is a Baltikum egyetlen kimaradt államnyelve) éppen a tárgyalattal fennel összevetve adhatna alkalmat illetően következtetések levonására (azaz éppenséggel a legjobb minta lehetne annak felderítésére, hogy „mennyiben hasonlíthatók össze variabilitásuk tekintetében szomszédos és rokon nyelvek”). Másodsor: „szamojéd nyelv” nincsen, csak szamojéd nyelvek vannak, ezek közül azonban legfeljebb a nyenyec nyelvet beszélők egy részéről mondható, hogy az Urál — ott fenn, északon már csak képzetes — vonulatának nyugati részén, azaz Európában él, egyébként a szamojéd nyelvek nem tekinthetők európaiaknak. Ugyanígy hagyományosan a kaukázusi nyelveket sem szokás az európaiak közé sorolni. További kételyek merülnek fel, ha tekintettel vagyunk a mellőzöttek között nem jelzett (de valójában mégsem tárgyalt) nyelvekre is. Hogy mást ne említsünk: a kihagyottak felsorolása a mordvintól és a karéltól eltekintve az egyéb finnugor nyelveket (zürjén, votják, cseremisiz, lapp és egyéb balti-finn nyelvek) nem is említi, holott a finnugorok — az obi-ugorok kivételével — mindannyian az Uráltól nyugatra, azaz Európában élnek. Ugyanígy járt egy sor törökségi nyelv is: a csuvas, a tatár, a baskír stb. A kötet így valójában (ezúttal a fejezetalkotó balti nyelveket is ide-számítva) csak a közép- és nyugat-európai nyelveket tárgyalja, kiegészítve a törökkel. Ezt helyesebb lett volna így feltüntetni.

A 34 nyelv leírásából álló kötetnek összesen 33 szerzője van — egyes fejezeteket ketten írtak, más esetekben egy szerző több fejezetet is vállalt —, sorukban ott van két magyar nyelvész is: KISS JENŐ (magyar) és SCHÜTZ J. ISTVÁN (izlandi). Egy ilyen népes gárdát nyilván csak szigorú szerkesztői útmutatások révén lehet nagyjából egységes felfogásra készíteni. THORSTEN ROELCKE erről a következőket írja: Az összehasonlíthatóság kedvéért, és így az egész mű használhatóságát megkönnyítendő, a szerzőknek egységes sémát írtunk elő, amely legalább a következő hét fejezetet tartalmazza: 1. bevezető megjegyzések a nyelvi variációról a történet és a jelen szempontjából, 2. nyelvtipológiai alapvonások a következő szinteken: hangalak (magánhangzó- és mássalhangzó-állomány, prozódia), morfológia (grammatikai kategóriák rendszere, szintetikus és analitikus felépítés az „alapvető morfológiai típusok” keretében és egyéb jelenségek), 3. a leírt hangalaki jelenségek variációja történetileg és a szinkroniában, 4. a bemutatott morfológiai jelenségek variációja történetileg és a szinkroniában, 5. szintaktikai jelenségek variációja történetileg és a szinkroniában, 6. összefoglalás az egyes nyelvekre vonatkozó történeti tendenciákról, valamint regionális és funkcionális jellemzőkről, 7. válogatott irodalom.

Az olvasónak nyilván feltűnik, hogy ez a vázlat, bár világos és logikus, meglehetősen tág teret enged az egyes szerzők számára a tárgyalandó anyag kiválasztásában és elrendezésében, még ha a legtöbb szerző valóban tartja is magát az ily módon adódó fejezetcímekhez és tagoláshoz. De ebben is van kivétel, például CHRISTIAN SCHMITTnek a francia nyelvről írt fejezete először is nem nyelvi szintenként, hanem a francia nyelvtörténet korszakai szerint tárgyalja a jelenségeket (ily módon éppen a „kifordított” ábrázolását nyújtva annak, amit a fenti 3—5. pont kérne), ráadásul mindezt igen erősen nyelvtudomány-történeti megközelítésben (ami e kötetnek voltaképpen nem is lenne tárgya); másodsorban fejezetében a feltűnően részletes változatnyelvészeti — túlnyomórészt dialektológiai és stilisztikai — megközelítés szinte teljesen kiszorítja a par excellence tipológiai kérdéseket.

A szerkesztő THORSTEN ROELCKE részletesebb koncepciójáról nyilván annak alapján a legkönnyebb tájékozódni, amit ő maga írt, nevezetesen a német nyelvről szóló — rögtön szögezzük le: igen színvonalas — fejezetből, amely valóban egy tipológus szemszögéből és a változatokra fókuszálva közelíti meg a német nyelv szinkrón és diakrón jellemzését. A fejezetben a szinkrónia és diakrónia megkülönböztetésén túl végigvonul egyfelől a hangtan—alaktan—mondattan tagolás, másfelől a variáció történeti és funkcionális értelmezésének elkülönítése, az utóbbin belül ugyan-csak elválasztva egymástól a dialektológiai és a szociolingvisztikai momentumokat. Ily módon a kifejtés mögül könnyen láthatóan sejlik ki egy $2 \times 3 \times 2$ (vagy 3) osztatú gondolati háló, mondhatni, térbeli variációs táblázat, melyben az olvasó, ha kívánja, bármely kritériumkombináció szerint megtalálhatja a német nyelv jellemzését (például, ha éppen ez érdekli, „kikeresheti” a történeti hangtani dialektológiai tudnivalókat vagy a szinkrón morfológiai szociolingvisztikaiakat és így tovább). ROELCKE mindamelllett — nem egy szerzőtársától eltérően — következetesen a tipológus szemszögéből válaszol az éppen feltett kérdésre. Így például a 2. pontban a hangtan tekintetében a monoftongusok és diftongusok, a rövid és hosszú magánhangzók megkülönböztetésének és a labiális palatálisok meglétének tulajdonít tipológiai jelentőséget, a morfológiában — kis tipológia-történetet is nyújtva — a szintetizmus és analitizmus vegyes előfordulására, a szuppletívizmusra és persze a flektáló jellegre hívja fel a figyelmet, a mondattanban pedig a szórendi tipológia szemszögéből vegyes típusúnak minősíti a németet, tárgyalva eközben nemcsak az SVO ~ SOV (avagy VO ~ OV, emisszív versus receptív) felépítés kérdését, de a jelző—jelzett szó, birtokos—birtok, appozíció—főnév sorrendet is — ez utóbbi kérdéseket a kötetben sok tanulmány elhanyagolja (a magyar recenzens öröme az anyanyelvéről szóló fejezet nem tartozik ezek közé). A 3., 4. és 5. pontban a hangtan, az alaktan és a mondattan variációit rendre előbb történetileg, majd funkcionálisan jellemzi, mindenütt tipológiai tekintetben (is) — a mondattanban kimentatva például az első szempontból a diakrón szórendi változásokat, a másodikból a birtokos láncok prepozíciós szerkezetekkel való helyettesítődését a köznyelvben stb. Igazán érdekes a mellékmondatok és a körülölelő konstrukciók elemzése is. Nagyon tanulságos a változattipológiai tendenciák számbavétele és az eredmények prezentálása: a szerző mindhárom nyelvi szinten, nemkülönben a regionális és funkcionális változatok tekintetében következetesen a kiépülés—megtartás—leépülés hármasságában osztályozza a megfigyelhető folyamatokat. Summa summarum ROELCKE, a nyelvész mintaszerű és koncepciózus tanulmánnyal vesz részt a kötetben, ami aztán még érthetlenebbé teszi ROELCKE, a szerkesztő elnéző kompromisszumkészségét mások tanulmányaival kapcsolatban, amelyek a maguk részéről nem egyszer persze nem kevésbé kiválóak, de sem koncepcionálisan, sem felépítésük tekintetében nem követik a szerkesztő (eszerint implicit) intencióit.

Tallózva a fejezetek között — teljes recenzioról persze nem lehet szó 34 nyelv esetében — sok helyütt találunk további olyan változattipológiai kérdéseket is, melyeket hasznos lett volna minden szerzőnek felvetnie. Nagyon érdekes például az alapszórendje (VSO) tekintetében csak kelta rokonaival együvé sorolható ír nyelv részletes szintagmatikai—mellékmondati tárgyalása (ARNDT WIGGER), s ha már a kelta nyelveknél tartunk: nemkülönben a breton VSO → SVO váltásának kimutatása (JOHANNES HEINECKE). Figyelemre méltó a baszk nyelv ergatív voltának megkérdőjelezése (felmerül ugyanis a kérdés, nem tekinthető-e ez a nyelv inkább aktív típusúnak; szerző: GEORGES REBUSCHI). Ugyanílyen novum HARALD HAARMANN-nak a finnről szóló cikkében a greenbergi kvantitatív tipológia alkalmazása (mint kiderül, a finn a morféma/szó arány tekintetében 2,22-vel enyhén szintetikusnak, ellenben a magyar a maga 1,91-ével analitikusnak minősíthető), vagy ugyanitt a finn CxPx morfémarend leírása (aminek szembeállítását a magyar PxCx sorrenddel azonban, sajnos, elmarad). Ha már a finnél tartunk, érdekes összevetést olvashatunk itt e nyelv tagadóigéje és az angol *don't* szerkezet között. Ez a megfigyelés egyébként visszhangzik PETER SIEMUND-nak az angolról írott cikkében is; igaz, azzal a meghökkenítő kijelentéssel, miszerint ilyesmi egyébként egyedül a finnben lenne megfigyelhető a világ nyelvei között (17), hiszen a tagadóige valójában a balti finn nyelveken kívül (a lappot is ideértve) megvan a permi nyelvekben,

a cseremiszből (nyomokban a mordvinban is), valamint a szamojéd nyelvekben. A holland nyelv elemzése során (WERNER ABRAHAM és TETTE HOFSTRA) olyan kongruencia- és vonzatkérdések merülnek fel, melyeket mások jószerevével nem is tárgyalnak. A magyar nyelvről szóló fegyelmezett logikájú, tömören tartalmas fejezet ugyancsak szolgálhatott volna mintául más szerzők számára, bár engedjék meg egy — meglehetősen tematikusan elfogult — megjegyzés: tekintettel a vélhetőleg döntő többségében a magyarral közelebről nem ismerős olvasógárdára, magam nagyobb figyelmet szenteltem volna a tárgyas igeragozásnak, amely — különösen a jelen válogatásban, mely, mint említettük, nem tárgyalja az obi-ugor nyelveket és a mordvint — egyenesen „hungarikum” számba megy.

Míndez természetesen nem több, mint majdnem véletlenszerű szemezgetés a kötet elemzéseiből (más recenzius nyilván másokat ragadott volna ki a tanulmányok közül). Azoknak a fejezeteknek alapján, amelyekkel részletesebben megismerkedtem, jó eséllyel állíthatom: minden egyes nyelv szakértője vagy érdeklődő nyelvész olvasója megbízható, jó, egyes esetekben kiváló, tömör összefoglalást és használható válogatott bibliográfiát kap az éppen tárgyalt nyelvről. A kötet igazi kézikönyv tehát — csakhogy, ahogyan a fentiekből is kitűnik, inkább az egyes nyelveké, nem pedig Európa nyelveinek változattipológiai összevetéséé. Szándékolt fő rendeltetésének ugyanis a kötet — legnagyobb sajnálatomra ezt kell mondanom — jelen állapotában nem tudhat megfelelni. Tanulmánygyűjtemény, melyben a cikkek egymás mellett sorakoznak, mindez azonban nem áll össze egységes művé. Az az olvasó például, aki nem az egyes nyelvek leírására, hanem az egyes tipológiai jellemzők alakulására kíváncsi — teszem azt, hogy hol vannak személytelen (alany nélküli) szerkezetek Európa nyelveiben, hogyan épülnek fel a birtokos szintagmák, vagy eltér-e és hogyan az alárendelő mellékmondatok szörendje a főmondatokétól stb. stb. —, tehát akit olyan problémák érdekelnek, amelyek a nyelvek leírásának horizontális végigtanulmányozását igénylik, igen nehézkesen fog (ha egyáltalán) választ találni a kérdésére. Ahhoz, hogy a könyv valóban megfeleljen címének — és az ebből következő komparativisztikai felhasználhatóság igényeinek —, mind tartalmilag–konceptcionálisan, mind módszertani tekintetben sokkal összefogottabb szerkesztői munkára lett volna szükség.

Ami most előttünk áll, végeredményben tehát inkább köztes fázisa, nem pedig eredménye annak a projektumnak, mely a szerkesztői bevezetés tanúsága szerint az európai nyelvek variációnyelvészeti és nyelvtipológiai kézikönyvének létrehozását célozta. A valóban összes európai nyelvre való kiterjesztésnek, és mindenekelőtt a tanulmányok koncepcionális és szerkezeti egységesítésének feladata — például hogy az összehasonlítást elősegítendő, azonos kérdések minden tanulmányban ugyanazon pont, esetleg ugyanazon alpont alatt legyenek (és legyenek!) megtalálhatók — még ott áll a kötet részesei előtt. A „Variationstypologie...” természetesen már jelen formájában is azok közé az enciklopédia típusú kiadványok közé tartozik, amelyeket egy nyelvész szeret állandóan a keze ügyében tartani. Ám bizonyos vagyok benne, hogy mindannyian még ennél is nagyobb örömmel üdvözölnének néhány év múltán egy átdolgozott kiadást: Európa nyelveinek egy kiteljesített, egységessé szerkesztett, komparatív elemzésekre nemcsak inspiráló, de közvetlenül fel is használható változattipológiai kézikönyvét.

HAVAS FERENC